

پیشگفتار

از زمان ترجمه و تألیف نخستین آثار فارسی جمعیت‌شناسی توسط بهنام (سووی، ۱۳۴۰؛ بهنام، ۱۳۴۱)، چند کتاب زمینه‌ای ارزنده دیگر هم در این حوزه ترجمه (برای مثال، دایرةالمعارف لاروس، ۱۳۶۸؛ لوکاس و میر، ۱۳۸۱) یا تألیف (برای مثال، امانی، ۱۳۵۲ و ۱۳۷۷؛ امین‌زاده، ۱۳۴۹) شده است. علی‌رغم این، هنوز هم جای کتابی جدید با رویکردی جدید که فراتر از مصادیق به مفاهیم پردازد و جمعیت‌شناسی را به عنوان یک رشته آکادمیک، حاوی تفکرات نظری مخصوص به خود، معرفی کند خالی است.

یکی از مشکلات اساسی کتابها و کلاسهای «مبانی جمعیت‌شناسی» در ایران هم‌پوشانی مباحث در این کتابها و کلاسها با مباحث کتابها و کلاسهای «تحلیل جمعیت» از یک سو و «مطالعات جمعیتی» از سوی دیگر است. در واقع، آموزش جمعیت در ایران پیوسته گرفتار این مشکل بوده و هنوز هم تا حدودی گرفتار آن است. در این کتاب سعی شده مشکل مزبور به حداقل برسد.

این کتاب مکمل دو کتاب دیگر مؤلف مربوط به درس تحلیل جمعیت است: (۱) *روشهای مقدماتی تحلیل جمعیت* (انتشارات دانشگاه تهران) و (۲) *روشهای مقدماتی تحلیل توزیع و ترکیب جمعیت* (انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی). بنابراین، به نظر می‌رسد که با تکوین آن تا حدودی به نیاز دانشجویان کارشناسی گرایشهای علوم اجتماعی به یک کتاب زمینه‌ای جمعیت‌شناسی و نیاز رشته‌های دیگر به یک متن مقدماتی جمعیت‌شناسی پاسخ داده می‌شود.

به عنوان یک متن درسی، کتاب مناسب درس «مبانی جمعیت‌شناسی» در گرایشهای علوم اجتماعی است که در آنها درس «مبانی» با درس دیگری تحت عنوان «روشهای مقدماتی تحلیل جمعیت» تکمیل می‌شود. البته، در همه این

گرایشها، به اقتضای نیازهای گرایش، مدرس ممکن است بر بعضی مباحث بیشتر یا کمتر تأکید کند و حتی بعضی مباحث کتاب را حذف یا مباحثی به آن اضافه کند. برای مثال، در گرایش پژوهشگری اجتماعی که برنامه درسی آن، اضافه بر مبانی جمعیت‌شناسی و روشهای مقدماتی تحلیل جمعیت، شامل درسهای دیگر جمعیتی (کاربرد جمعیت‌شناسی، جمعیت‌شناسی اقتصادی و اجتماعی و جمعیت‌شناسی ایران) است مدرس می‌تواند برخی از مباحث فصل سوم را به اختصار برگزار کند، غیر از نظریه گذار جمعیتی مباحث دیگر فصل چهارم را مرور و حتی حذف کند و وقت بیشتری را به موضوعات جمعیتی برآمده از فصل تکمیلی اول و جستجوهای اینترنتی جمعیتی، موضوع فصل تکمیلی دوم، اختصاص دهد. با وجود این، این کتاب به عنوان یک متن درسی می‌تواند منبع اصلی درس «مبانی» در همه گرایشهای علوم اجتماعی باشد. در رشته‌های دیگر (نظیر اقتصاد) هم که جمعیت‌شناسی، تحت هر عنوان، فقط در یک درس تدریس می‌شود مدرس درس می‌تواند از این کتاب، با تغییر در تأکیدات و با حذف و اضافه‌های مقتضی آن رشته، به عنوان منبع اصلی درس استفاده کند.

این کتاب بیشتر محصول تجارب آموزشی و مطالعات پژوهشی نویسنده در حوزه جمعیت، به خصوص جمعیت ایران است. از این رو، انتظار می‌رود که دانشجوی ایرانی با مباحث بومی شده آن راحت‌تر ارتباط برقرار کند. اضافه بر آن، در تدوین آن جنبه آموزشی اثر پیوسته مد نظر بوده و سعی شده کتاب حتی المقدور یک کتاب درسی باشد.

بدنه اصلی کتاب شامل پنج فصل اصلی و دو فصل تکمیلی است. فصل اول به معرفی جمعیت‌شناسی می‌پردازد. در این فصل پس از ایجاد تمایز بین جمعیت و جامعه و ارائه تعریفی موضوعی از جمعیت‌شناسی، جمعیت‌شناسی از مطالعات جمعیتی متمایز شده و به عنوان یک رشته آکادمیک معرفی می‌شود. در فصل دوم منابع اصلی آمارهای جمعیت معرفی می‌شود. در این فصل، پس از توضیح تجربه جمعیت‌شناس و ضرورت اتکای او به آمارهای موجود، داده از آمار و مشخصه از واقعه متمایز شده و نظام آماری جمعیت تعریف و مؤلفه‌های اصلی آن تشریح

می‌شود. در فصل سوم به روشهای بسیار ابتدایی تحلیل جمعیت، در حدی که برای یک کتاب زمینه‌ای جمعیت‌شناسی ضروری است، پرداخته می‌شود. در فصل چهارم، با طرح برخی نظریه‌ها و مفاهیم مختص جمعیت‌شناسی - نظریه گذار جمعیتی، نیروی محرکه جمعیت و پنجره جمعیتی - به طور مقدماتی و گزینشی به مبانی نظری رشته پرداخته می‌شود. فصل پنجم هم، تحت عنوان «سیر تکوینی جمعیت‌شناسی»، شرحی مختصر از مسیری است که جمعیت‌شناسی طی کرده تا شکل امروزش را پیدا کند. اضافه بر فصلهای اصلی مزبور، کتاب شامل دو فصل تکمیلی هم هست.

در فصلهای اول تا پنجم مباحث به صورت عام و انتزاعی مطرح می‌شوند. به سخن دیگر، در این فصلها کمتر به مصادیق موضوعی پرداخته می‌شود. در واقع، پرداختن به مباحث موضوعی جمعیت‌شناختی به فصل تکمیلی اول واگذار شده است. از این رو، فصل تکمیلی اول مکمل فصلهای اصلی و جزو بدنه اصلی کتاب است. به تعبیر روشن‌تر، دانشجو با کمک استاد درس می‌تواند در جدولهای این فصل اطلاعات لازم برای آشنایی و حتی نوشتن مقاله در موضوعات جمعیتی زیر را پیدا کند:

جمعیت جهان: گذشته، حال و چشم‌انداز آینده

جمعیت ایران: گذشته، حال و چشم‌انداز آینده

توزیع جمعیت جهان، خاورمیانه و ایران

ترکیب سنی و جنسی جمعیت جهان: گذشته و حال و چشم‌انداز آینده

ترکیب سنی و جنسی جمعیت ایران: گذشته و حال و چشم‌انداز آینده

باروری در جهان، برگزیده‌ای از کشورها و ایران

مرگ و میر در جهان، برگزیده‌ای از کشورها و ایران

البته، می‌توانستیم برای هر یک یا ترکیبی از موضوعات جمعیتی مزبور فصلی جدا اختصاص دهیم. ولی، انجام این کار را به عهده کلاس و دانشجو گذاشتیم تا (۱) از طولانی شدن غیر لازم کتاب جلوگیری شود و (۲) دانشجو خود از ابتدا درگیر اطلاعات جمعیتی شود، جدول‌خوانی و استفاده از آمارهای جمعیت را یاد بگیرد، و با استفاده از آمارهای ارائه شده در فصل تکمیلی اول و (در صورت امکان) تکمیل آنها با جستجوهای اینترنتی (موضوع فصل تکمیلی دوم) مقاله‌نویسی را هم از ابتدا تمرین کند.

در چند دهه گذشته، در پی انقلاب ارتباطی، انقلابی هم در منابع علمی و نحوه دسترسی به آنها پیش آمده است، به طوری که (۱) در کنار منابع چاپی مکتوب، منابع اینترنتی در فضای مجازی دامنه وسیعی یافته است و (۲) دسترسی به منابع و مراجع هم بسیار آسان شده است. جمعیت‌شناسی شاید بیشتر از شاخه‌های دیگر علوم اجتماعی از این تحول انقلابی تأثیر پذیرفته باشد. بنابراین، همگام با این تحول، ما هم فصل تکمیلی دوم را به این کتاب اضافه کردیم تا دانشجویان از ابتدا، در کنار استفاده از کتاب، به منابع اینترنتی رشته هم مراجعه کنند و با استفاده از آن منابع دانش جمعیت‌شناسی را وسعت بخشند و، در صورت لزوم، از آن منابع در کارهای تحقیقاتی‌اش استفاده کنند.

این اثر بدون حمایت علمی و روانی همکاران به سرانجام نمی‌رسید. در واقع، اگر تشویق‌های مکرر و مؤثر دوستان و همکاران علمی به خصوص آقایان دکتر محمد حسین بحرانی و دکتر کورش مهرتاش نبود این کتاب نیمه‌کاره رها می‌شد. اضافه بر تشویق، آقای دکتر کورش مهرتاش پیش‌نویس کتاب را هم با حوصله و دقت مطالعه کرده و پیشنهادات بسیار ارزنده‌ای ارائه دادند. استادان گران‌قدر جمعیت‌شناسی آقایان دکتر محمد میرزایی و دکتر محمد جلال عباسی شوازی، با توجه به مسئولیتشان در قبال رشته و حساسیتشان به کتابهای درسی آن، ویرایش نهایی اثر را با عنایت خاص مطالعه کرده و پیشنهادات بسیار سازنده‌ای ارائه نمودند. این پیشنهادات، با حفظ هویت اثر، اغلب در ویرایش نهایی لحاظ شده و در ارتقای کیفیت آن مؤثر بوده است. از این رو، بر ذمه دارم که قدرشناسی عمیق خود را نسبت به این بزرگواران ابراز نمایم.

در آخر باید از مدیران علمی و کارکنان زحمتکش سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت) به لحاظ تأیید، ویرایش، آماده‌سازی و چاپ کتاب صمیمانه تشکر کنم.

حسن سرایی

استاد دانشگاه علامه طباطبائی